

דוד שפרבר
התכנית ללימודי מגדר
אוניברסיטת בר-אילן

סטודיו משלך: גוף ומיניות ביצירתן של אמניות אורתודוקסיות- מודרניות בישראל¹

בשנים האחרונות גובר העיסוק בגוף הנשי בקרב אמניות יהודיות-ישראליות-דתיות, למרות שייצוגי הגוף העירום ואפילו אזכורם באופנים לא-ישירים הם טאבו בעולם היהודי האורתודוקסי. מאמר זה יבחן את עבודותיהן של כמה אמניות אורתודוקסיות-מודרניות צעירות, רובן בוגרות האקדמיה לאמנות ועיצוב בצלאל, המאוגדות בפרויקט "סטודיו משלך", מיזם לקידום אמניות דתיות צעירות בירושלים. המאמר ידון בפריצת גבולות הצניעות הנוכחת בעבודות, על רקע דיון תיאורטי וביקורתי בשיח הגופניות והמיניות של החברה האורתודוקסית המודרנית בשנים האחרונות. אטען כי היצירות הללו הן פעולות של התנגדות לשיח הרבני ההגמוני ביחסו לנשים. מאמר זה מנסה אפוא להצביע על תופעה חדשה ומרתקת בתחום האמנות הנוצרת בישראל, לנתחה, להסבירה ולהציבה בהקשר תרבותי רחב.

במיינסטרים של העולם היהודי האורתודוקסי, ייצוגי הגוף העירום ואפילו אזכורם באופנים לא-ישירים הם בגדר טאבו. חרף עובדה זו, בשנים האחרונות ניכר בקרב אמניות ישראליות-יהודיות-דתיות צעירות עיסוק הולך וגובר בגוף הנשי. מאמר זה יבחן את עבודותיהן של כמה אמניות צעירות, רובן בוגרות האקדמיה לאמנות ולעיצוב בצלאל – המוסד הגדול ביותר ללימודי אמנות בישראל ואחד המובילים שבהם. כל היצירות שעבודותיהן יידונו במאמר משתתפות ב"סטודיו משלך" – מקום לאמניות צעירות בירושלים – מיזם לקידום אמניות דתיות צעירות. "סטודיו משלך" הוא פרויקט שהקימה ציפורה מזרחי בשנת 2010 במסגרת לימודיה בתוכנית "מגדר בשטח" – ענף של התוכנית ללימודי מגדר באוניברסיטת בר-אילן. זוהי

ההתאגדות היחידה של אמניות דתיות בישראל היוצרות ומציגות יחדיו תערוכות בחללי אמנות ציבוריים. בתערוכות הראשונות שהציגה הקבוצה בלט העיסוק בגוף ובמיניות, עיסוק המתקשר לענף שרווח באמנות הפמיניסטית הרדיקלית שנוצרה בארצות-הברית בשנות ה-70 של המאה ה-20.² במאמר זה אטען כי על אף שעשייתן של האמניות, לשיטתן, אינה מכוונת לייצר שיח של התנגדות או שיח ביקורתי, בפועל עבודותיהן הן אקט פמיניסטי חתרני ופעולת התנגדות לשיח הרבני ההגמוני של העולם היהודי האורתודוקסי.³

בחקר התרבות מקובל לבחון תוצרי תרבות על בסיס כמה הנחות יסוד המשלימות זו את זו. ההנחה היסודית ביותר היא התובנה שטקסט וקונטקסט שלובים זה בזה. טקסט תרבותי הוא תוצר של קודים אמנותיים השזורים בקודים תרבותיים ואידיאולוגיים; הוא אינו מסתכם בהשתקפות היסטורית או בסימפטום חברתי. לצד בחינת ה"טקסט" (יצירת האמנות לענייננו), חשוב לבחון את העבודות גם במבט אינטרטקסטואלי (היחסים בין העבודות לתולדות האמנות) וקונטקסטואלי (בנידון דגן, שיח הגוף והמיניות בחברה הדתית).⁴ בהתאם, בחלקו הראשון של המאמר אבחן את העבודות (טקסט) ואבקש לחשוף את הקשרים שבינן לבין האמנות הפמיניסטית מהעבר (אינטרטקסט). בחלק השני אבקש לחשוף את ההקשרים החברתיים והתרבותיים הרלבנטיים לעבודות, דהיינו שיח המיניות והשיח הפמיניסטי של העולם האורתודוקסי המודרני בישראל (קונטקסט).

"סטודיו משלך" ודימויי הגוף הנשי

העיסוק בגוף, בנשיות ובמיניות בולט אצל רבות מהאמניות המשתתפות בפרויקט "סטודיו משלך". להלן אציג כמה עבודות בולטות בתחום זה. שולמית עציון (נ' 1979) עוסקת לא פעם בגוף הנשי ובפריון בשפה פואטית הטעונה ברמזי כאב, סכנה ומיניות. עציון יוצרת עבודות שהגוף הנשי מופיע בהן כשהוא מפורק, למשל ידיים היוצאות מן הקיר כשעל כפותיהן סירת מפרש זעירה ששפתיה תפורות בחוט ורוד, כאזכור לאיבר מין נשי שמור ומוגן (תמונה 1). בעבודה אחרת מופיעה בטן נשית חשופה העשויה מפורצלן, כשאור אדום הנראה כטיפת דם ניגרת מהבהב מתוכה (תמונה 2). האור האדום המהבהב טוען את העבודה באמביוולנטיות ובאניגמטיות, ספק מבשר פרוין, ספק מבשר בָּלוּת. אותות של תקווה מתערבלות בעבודה זו באותות של אזהרה. גם על הבטן עומדת סירה "ואגינלית" קטנטנה מקלף מקופל, שהמלה "רווקה" מודפסת עליה שוב ושוב. מיניות ופריון מתחברים כאן לשאלת הרווקות המאוחרת, נושא מרכזי בשיח היהודי הדתי בשנים האחרונות.⁵

2 — שולמית עציון

בטן ("רווקה, רווקה, רווקה..."), 2011
פורצלן, גוף תאורה, קלף, 40×20×10 ס"מ
אוסף האמנית

1 — שולמית עציון
אישי, 2011
שעווה, עור וחוט תפירה
16×5 ס"מ
אוסף האמנית

העבודה ללא כותרת (תמונה 3) של עציון עשויה מפיסת קלף מרובעת, כזו המשמשת מצע לכתיבת ספרי תורה, תפילין ומזוזות. הקלף של עציון עובד ונוקב עד שנראה כנייר משי המוכתם במרכזו בכתם המזכיר דם. העבודה נתלתה באוויר באמצע החלל בו הוצגה, כך שהצופים יוכלו לבחון אותה מכל הכיוונים. החומריות של עור הבהמה השחוטה ושיירי החיים בדמות הדם ("כי הדם הוא הנפש", דברים יב, כג) ממשיכה מסורת ענפה של אמנות שעסקה בחומריות הגופנית, בדם בכלל, ובדם הווסת בפרט.⁶ הכתם האדום־כתום אף מזכיר תופעה נרחבת של עיסוק ב"בדי הבדיקה" (פיסות בד שבאמצעותן מוודאת האישה שדימום הווסת פסק לצורך שמירה על דיני נידה) בקרב אמניות אורתודוקסיות־מודרניות היום.⁷ בדיקת הטהרה שנעשית באמצעות בדי בדיקה עוסקת בחומריותו ובצבעיו השונים של דם המחזור, תוך שהוא מסוגל לטמא או לטהור. אלא שעבודתה של עציון נוסקת מעבר לשיח מתוחם זה: השימוש שלה בקלף ואזכורו של הדם נדמים כעיסוק מורבידי בחומרי חיים תוך כדי הנכחת מוות. הקלף, המופיע כאן כסמל קדושה (בגלל שימושו כמצע לכתיבת ספר תורה), וכתם ה"דם" שעליו מייצרים ערעור או ערבול של ההבחנות הדיכוטומיות המקובלות בין קודש לחול ובין טמא לטהור. ערעור זה נפוץ מאוד באמנות הפְּזוּת (Abject Art) בעבר ובהווה.⁸

3 — שולמית עציון
ללא כותרת, 2011
קלף וצבע שמן, 18x11 ס"מ
אוסף האמנית

את המיצג תאומים הציגה עציון כסטודנטית בבצלאל בשנת 2006. היא אחזה חצי רימון בכל יד, מה שיצר מְחָבֵר (קומפוזיציה) המזכיר שחלות זבות דם. תוך כדי תנועת זרועות אנכית, פורר הפרי שבידיה ונסחט. בסופו של התהליך נותרה עציון עומדת בין שתי ערימות של שאריות גרוסות, מעין שלוליות בשרנית של גרעינים מעוכים ומזילי "דם" (תמונה 4).

4 — שולמית עציון
תאומים, 2006
מיצג, האקדמיה לאמנות ולעיצוב
בצלאל, ירושלים

רעות זוארץ-עמרני (נ' 1977) השתמשה בפתח אורור של מזגן (מוצר מן המוכן, Ready Made) ואטמה אותו בחוטים אדומים ולבנים שסרגה ורקמה (תמונה 5). הפתח החנוק בחוטים בצבעי דם וחלב (נוולי הפריין הנשיים) מעלה על הדעת שיח פמיניסטי אמנותי ענף מהעבר, שבו מעבר לחגיגה של נשיות הצביעו האמניות באופן ביקורתי על הבניית הנשיות, ובעיקר על תפקידי האימהות המסורתיות כממשטרים, חוסמים וגוזלים את כוח היצירה הנשי.⁹ בקצות החוטים של זוארץ-עמרני מופיעים גדילים אדומים המדמים, לדבריה, קישוטי כלה מופרזים וקישוטיים.¹⁰ אלה מעלים על הדעת את המתח שבין השלמה תמימה עם תפקידי האישה המסורתיים לאירוניה ולביקורת ביחס אליהם. גם סירת המפרש של האמנית, הסרוגה בצמר אדום ואזוקה אל לוח עץ מנוקב, אינה מפליגה לשום מקום. אפשר למצוא בסירה זו ביטוי עדין לגעגוע ל"בית" ול"מקום"; געגוע שנובע, לדברי היוצרת, מתוך הוויית שיט מתמדת, בניסיון נואש לאחד ניגודים: הצבע הלבן כמו הופך לאדום והאדום ללבן, וחוט הסריגה נע בין קשירתו לפרימתו.¹¹

6 — מוריה אדר-פלקסין
2011, More
פורצלן, חימר פולימרי,
סרטי בד, פרווה סינתטית ואבני
פלסטיק
גובה: 30 ס"מ, קוטר מרבי: 15
ס"מ; אוסף האמנית

5 — רעות זוארץ-עמרני
דם וחלב (סדרה):
הביתה, 2010
עץ, צמר, צבע אקרילי
31x21x25 ס"מ;
קורבן יולדת, 2011
רדי-מייד (פתח אורור)
צמר, אקרילן
45x35 ס"מ;
אוסף האמנית

מוריה אדר-פלקסין (נ' 1984) יוצרת כלים בסגנון הוודג'ווד האנגלי מהמאה ה-18, ובמקום לשבץ בהם תבליטים של גיבורים אלמותיים מן המיתולוגיה, היא בוחרת לתעד מיתולוגיות פופולריות עכשוויות, כגון פרשיית האהבים המתקשרת בין הדוגמנית הישראלית בר רפאלי לשחקן האמריקאי ליאונרדו דיקפריו. הבחירה להעמיד מיתולוגיה קלאסית מול מיתולוגיה עכשווית ברורה, אולם דומה כי ברובד האישי של העבודה, שנוצרה על ידי אמנית דתייה, ניתן לקרוא בה גם בחינה של סוגי הבניות של נשיות, כפי שמציגה את הדברים האמנית עצמה – מחד גיסא, הנשיות הדתית המופנמת והמודחקת, ומאידך גיסא, זו המתפרצת של הידוענית, המיוצגת כאן בלבוש ביקיני (תמונה 6).¹² לדברי אלה ארזי, העבודה הזאת נותנת "דרור לביטויי מיניות ויחסים בין המינים, נושא שלא קיבל מעולם מספיק ביטוי בחברה הדתית". ארזי מוסיפה: "אולי זו גם הסיבה שהעבודה מכונה 'More'".¹³

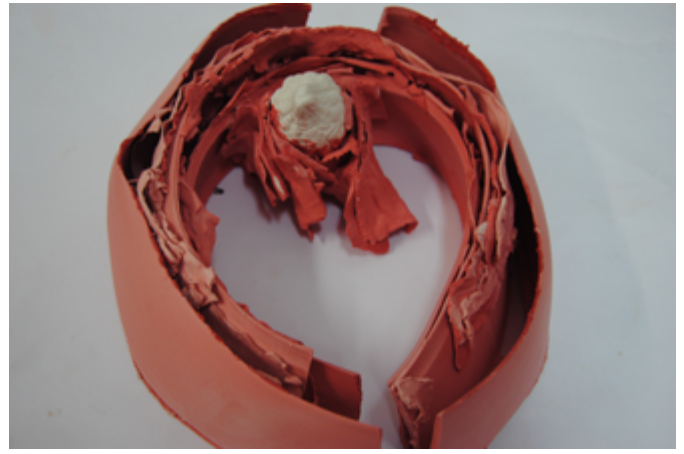
הודיה קופ-חנונה (נ' 1986) יוצאת מתוך הדימוי של פרי האתרוג, ההופך בפסליה לדגדגן בסדרת דימויי הואגינות הישירים שלה (תמונות 7, 8). האתרוג, המשמש לקיום מצוות נטילת ארבעת המינים בחג הסוכות (יחד עם הלולב הפאלי), נחשב אצל חז"ל למהודר שבפירות, וכאן ההידור מתחבר לחגיגת נשיות חיונית. הצינורות של קופ-חנונה נדמים, לעומת זאת, כהיפוכו של כל זה (תמונה 9). הם מהדהדים את יצירותיו של האמן הצרפתי אלכסנדר פריגו (Perigot), שהציב בגלריה צינורות ביוב.¹⁴ לעומת החגיגה מלאת הארוס של פסלי הואגינות, מיצבי צינורות הביוב, המדמים גם הם אברי אישה, מגלמים דווקא את הבזוי (Abject).

9 — הודיה חנונה
Acrumen (פרט), 2012
יציקות פורצלן, 45x35 ס"מ
אוסף האמנית

8 — הודיה חנונה
Acrumen (פרט), 2012
יציקות פורצלן, 35x60 ס"מ
אוסף האמנית

7 — הודיה חנונה
Resextention (פרט), 2012
פורצלן, 40x80 ס"מ
אוסף האמנית

נעמה סניטקוף-לוטן (נ' 1984) יוצרת בעיקר ברישום ובפיסול. הדימויים הואגינליים הרווחים בעבודתה שואבים מ"אמנות הכוס" (Cunt Art), מונח ששימש אמניות פמיניסטיות בשנות ה-70 בארה"ב לתיאור עיסוקן באיבר המין הנשי.¹⁵ הן בחרו במכוון במילת הגנאי cunt, המשמשת לרוב בהקשרים משפילים ומחפצנים ביחס לנשים, מתוך כוונה להפוך את משמעותו השלילית של המושג. הן הציגו את איבר המין הנשי כישות מרובת פנים, המלווה בהיכרות אינטימית וביחס של חיבה.¹⁶ קוסטא דחיותא של סניטקוף-לוטן הם שני פסלים הקשורים זה לזה מן הבחינה הרעיונית. הראשון הוא מעין צינור חלול עם טקסטורה קרומית, שבחלקו התחתון פתחים אל החוץ (תמונה 10). הפסל עשוי מנייר משי בגוון צהבהב/כתמתם והוא נמתח מן הרצפה עד לתקרה. "צינור השפע" הזה, כפי שסניטקוף-לוטן מכנה אותו, נושק הן לתקרה והן לרצפה ויוצר מעין ארובה הנפערת בתחתיתה בכמה פתחים "ואגינליים".¹⁷

11 — נעמה סניטקוף-לוטן
קוסטא דחיותא 2, 2011
כריות בד תפורות ידנית במילוי אקרילן
90x120 ס"מ; אוסף האמנית

10 — נעמה סניטקוף-לוטן
קוסטא דחיותא 1, 2011
נייר משי ודבק, גובה: 450
ס"מ, קוטר בתחתית: 150 ס"מ
אוסף האמנית

הפסל השני הוא כרית גדולה מבדים שחורים, חומים ואדומים (תמונה 11), הנראית כצורה ואגינלית רכה ומזמינה. ברם, התפירה הגסה בעבודת יד מצלקת את צורת הנרתיק המעוררת בצופה אי־שקט.

השם הארמי "קוסטא דחיותא" לקוח מספר הזוהר, טקסט יהודי קבלי מכוון. משמעות הביטוי בעברית היא "מידת החיות", והוא מציין את הזמן שבו זרע נרקב באדמה ונוצרים ממנו חיים חדשים. "קוסטא" גם מזכיר את המונח "כוס", שהוא המקבילה הוולגרית הערבית והעברית למונח Cunt, וחיבורו עם המונח "חיות" מקשר אותו לארכיטיפ של "האם הגדולה" – מקור החיים, תחום שטופל גם הוא באופן נרחב באמנות הפמיניסטית של שנות ה-70.¹⁸

בעבודת הווידיאו "פתחים" שיצרה סניטקוף־לוטן נראות אצבעות (אחת מהן ענודה בטבעת) המגששות אחר דף נייר, שעד מהרה נקרע והופך לדימוי ואגינלי (תמונה 12). אקט הגיטויש מתפתח במהלך העבודה לכדי מזמוז ולמעשה לאוננות נשית. במסגרת מכלול היצירה של קבוצת "סטודיו משלך", נדמה שדימוי המיניות הנשית האוטונומית (כלומר, האוננות) שמופיע בעבודת הווידיאו של סניטקוף־לוטן הוא הישיר והרדיקלי ביותר. העיסוק באוטו־ארוטיות נשית (אוננות) שמופיע בעבודה נדון בשיח הפמיניסטי בעבר. במרחב הפמיניסטי האוננות הנשית נתפסה לא פעם כביטוי למיניות עצמאית, שאינה מותנית בגבר.¹⁹ השיח הפמיניסטי אף הצביע על כך שהקטגוריות "נשים" ו"נשיות" מובנות בחברה באופן דיכוטומי: או כמי שמגלמות את המין או כא־מיניות. ואולם, לרוב נשים אינן נתפסות כסובייקטים מיניים בדומה לגברים. ברוח זאת הציעו פמיניסטיות דווקא לייצר דימויים מיניים נשיים שאינם נכנעים לדיכוטומיה הישנה.²⁰ ואכן, אמניות פמיניסטיות אחדות בחרו לייצג פעילות מינית שלא בהקשר של יחסי גבר־אישה, אלא של אוננות נשית, למשל ג'ואן סמל (Semmel) ומריסול אסקובר (Escobar).²¹

12 — נעמה סניטקוף־לוטן
פתחים, 2009
וידאו, 5:16 דקות (באתר
YouTube, 13.9.2012).²²

אמנות, פמיניזם ושיח המיניות בעולם היהודי האורתודוקסי

הטקסט האמנותי טבעו להעלים את משמעותו, שאותה יש למצוא מחוצה לו באמצעות תיאוריות ומתודות שונות ועל רקע בחינתו לאור שיחים רלבנטיים אחרים.²³ בהתאם, אף שהטקסט הנדון, דהיינו העבודות שהוצגו כאן, אינו מכריז בריש גלי על עמדתו הפמיניסטית או על חתרנותו בהקשר הדתי־תרבותי (מעבר לעצם העיסוק בגוף, שאינו מקובל בעולם הדתי), ואף שהיוצרות עצמן אינן מכריזות על עבודותיהן כשיח מתנגד וכחתרנות מודעת, בחינת העבודות על רקע שיח המיניות והשיח הפמיניסטי של החברה האורתודוקסית בישראל יכולה לתרום להבנה של משמעותן התרבותית הסמויה, ואגב כך גם לגלות בהן רבדים שאינם גלויים לעין במבט ראשון.

חוקרת החינוך והבית גרוס מצאה שאצל נשים צעירות שהתחנכו בחברה הציונית-דתית בישראל, הזהות הנשית מדורגת לרוב במקום האחרון בין מנעדי הזהות האפשריים.²⁴ על-פי עדויות המרואיינות של גרוס, פיתוח של זהות מגדרית אינו חלק מסדר היום החינוכי בבתי-הספר הדתיים והנושא אינו מעסיק את הבנות עצמן. למעשה, עיסוק בזהותן כנשים נאלם לחלוטין במסגרת החוויה האישית שלהן. לדברי גרוס, תהליך החיברות הנשי בקרב המתבגרות הללו אינו כולל את הגוף הפיזי וצרכיו הטבעיים, ומכאן שמחיקת הגוף היא חלק מההבניה הפדגוגית של עולמה הדתי של הבת.

יתרה מכך, כפי שהראו ברוריה סמט ומיכל פרינס, המיניות היא נושא שאינו נדון כמעט בשיח הדתי בישראל, ובוודאי לא בפומבי.²⁵ סמט מראה שבמערכות החינוך הפורמליות של בנות דתיות בישראל אין כמעט התייחסות לגוף ולמיניות. פרינס מחריפה את הדברים וטוענת שהעדר השיח על אודות מיניות בעולם הדתי מייצר אצל נשים דיסוננס קוגניטיבי: המעבר מחיים של צניעות, ללא מגע עם גבר, ללא מידע על מיניות וללא ניסיון מיני, לחיים שבהם מצופה מהן לחשוף את גופן בפני אדם אחר, לקיים מגע מיני מלא ואף להגיע לשחרור והנאה מינית, מייצר פתולוגיות.

העבודות שהוצגו לעיל מציעות נקודת מבט שונה. לא זו בלבד שאמניות דתיות צעירות עוסקות באופן אינטנסיבי בנושאים של נשיות ומיניות, הן גם קוראות תיגר על השיח הפטריארכלי השליט בחברה זו.²⁶ לפי גרוס, הזהות הנשית המודחקת של בוגרות צעירות של החינוך הדתי בישראל מתכוננת לרוב סביב דמות רבנית גברית. מכאן שהשיח האמנותי שנדון בשורות אלה מציג עשייה חתרנית לעילא ולעילא, המתחברת בטבורה למרחב האמנות הפמיניסטית מהעבר, גם אם לא במודע ובכוונה תחילה.

העיסוק של האמניות בגוף הממשי אינו מאתגר רק את הנורמות ההלכתיות של הלכות הצניעות, אלא גם מערער באופן רחב יותר על השיח היהודי-מסורתי המקובל ביחסו לייצוג פלסטי. חוקר המחשבה היהודית משה הלברטל הצביע על כך שבעולם היהודי רווחת הנחה סמויה שגם אם לפעמים יש לגלות סובלנות ביחס לייצוג מילולי של תמות "בעייתיות" מבחינה דתית, לא כן הדבר ביחס להנכחתן בתמונה ובחומר. הלברטל עמד על כך שייצוגים אנתרופומורפיים של האל רווחים מאוד בספרות ובשירה היהודית לאורך הדורות, אבל ייצוג חזותי שלהם בדרך כלל נעדר שם. הלברטל מסביר שייצוג הוא גם אופן של שליטה. האיסור לייצג את האל בפסל ותמונה קובע שהאל הנשגב והקדוש הוא זה שאינו ניתן במהותו לייצוג מלא, וכי אין ביכולתנו ללכדו ולהנכיחו. לדבריו, התמונה מטבעה יוצרת מצב סטטי, ובאקט של הקפאת נוכחותו של הסובייקט, היא הופכת אותו לאובייקט. הקול והמלה, לעומת זאת, דינמיים במהותם.²⁷

הדברים נכונים במידה רבה גם ביחס לייצוגי עירום, ארוטיקה ופורנוגרפיה. ייצוגים ספרותיים ושריים מעין אלה רווחו בעולם היהודי על גלגוליו השונים – החל מתיאורים מקראיים, דרך אגדות ומאמרים בספרות חז"ל ובשירת החשק שרווחה בימי-הביניים בתקופת תור הזהב בספרד, וכך גם במרחבי היצירה הדתית היום (בקרב משוררים ומשוררות דתיות, ומעט גם בקרב סופרות וסופרים) – אבל ייצוגים חזותיים בתחום זה הם מועטים מאוד. חוקר האמנות אליק מישורי טען, ובצדק, ביחס למימד הארוטי שייחסו חז"ל לכרובים המקראיים כך:

באמצעות תיעוד כתוב של הוויכוחים שניהלו ביניהם, ניסו חז"ל להסביר לקוראיהם כיצד נראו היצורים המכונפים [=הכרובים המקראיים], אך תיאור מילולי לחוד ותיאור חזותי לחוד, שכן פער עצום מפריד בין שתי דרכי התיאור; בו בזמן שהראשונה אמביוולנטית, מופשטת יותר ומשאירה לקורא להעלות בעיני רוחו את דמות היצורים, הרי שאם היה אמן יהודי מנסה לייצגם בתיאור חזותי [...] היה הדבר מתקבל כחילול הקודש. תיאור של מלאכים עירומים בטקסט מילולי מתקבל ללא התנגדות שמרנית כלשהי. תיאורם ברישום, בציור או בפיסול מהווה פרשנות ספציפית שאולי אינה נוחה לעיניהם של שמרנים.²⁸

מבחינה זו עבודותיהן של האמניות האורתודוקסיות הצעירות שהוצגו כאן, העוסקות בגוף ובמיניות באופן ישיר, מערערות על תשתית יסודית המקובלת בעולם היהודי המסורתי, ובכך פורצות את גבולותיו המקובלים.

מעבר לכך, מתבקש לבחון את העבודות ביחס לפמיניזם האורתודוקסי. השיח הפמיניסטי-אורתודוקסי מתנגד לעיסוק האובססיבי בהלכות הצניעות כפרקטיקה שבה גברים קובעים את הכללים שעל הנשים לציית להם, להפנימם וליישמם.²⁹ השיח הזה מבקר את העובדה שגדרי הצניעות המסורתיים נוסחו תמיד בהנחה שרק גברים מגורים מבחינה מינית וכי הם אינם מסוגלים לשלוט ביצריהם, וכי הפתיחות היא מנת חלקן של נשים בלבד. הטענה הפמיניסטית האורתודוקסית היא שבמקום לקצץ בחירותן של נשים, יש להטיל אחריות רבה יותר על גברים ולדרוש מהם להפגין שליטה עצמית.

יתרה מכך, לדברי חוקרת הפסיכולוגיה, היהדות והמגדר טובה הרטמן, השיח העכשווי על גדרי הצניעות הוא שיח אובססיבי ואבסורדי במהותו; רבנים גברים מתעסקים ללא לאות בחלקים מגופה של האישה, תוך דיון מפורט בשאלה איזה חלק מגרה במיוחד.³⁰ הרטמן טוענת ששיח הצניעות האורתודוקסי העכשווי חורג מכל פרופורציה, באופן המעמיד אותו בשורה אחת עם שיח ה"אי-צניעות" הליברלי והפורנוגרפי. היא מוסיפה שהמודל המקובל של האישה הדתית אינו כולל בתוכו את מיניותה וגופה; להפך, העיסוק בגוף האישה הוא עיסוק של כיסוי, הסתרה והשתקה.

בדומה, חוקרי התרבות אבי שגיא ויקיר אנגלנדר הראו כיצד שיח הצניעות בחברה הדתית שולל מהאישה את הווייתיה המתגלמת באמצעות הגוף. לדבריהם, מבט ביקורתי על התפיסה הרבנית ההגמונית מגלה כי במרכזה עומדת ההנחה כי "[...] תנאי הכרחי לכינון האישה כסובייקט הוא שחרורה מגופניותה הפועלת. היא סובייקט רק אם היא משוחררת מגופה הריאלי ומכוננת על ידי הסובייקט הגברי כאישה מדומיינת, שאין לה גוף. לפיכך קולה הממשי כביטוי של הגוף, כמרכז פעילות – אינו רלבנטי עוד".³¹ שגיא ואנגלנדר מוחים על התפיסה השוללת את גופניותן של נשים, ובכך ממשיכים קול פמיניסטי מובהק של התקוממות נגד הדיכוי והמחיקה שבין גוף לנפש ביחס לנשים.³² הניתוח המסועף שהם מציעים לשיח הרבני האורתודוקסי המודרני מצביע על העצמה גוברת והולכת של הניגוד בין האישה הריאלית לאשה האידיאלית, המדומיינת על ידי גברים וקיימת למען גברים. השניים מציעים עמדה אקטיביסטית המערערת על השיח הגברי ההגמוני בחברה הדתית, שמדבר, לשיטתם, "על נשים" ולא "עם נשים". מכלול הניתוח של השניים מבליט את הניסיון המתמשך של השיח הרבני ההגמוני להדיר נשים אמיתיות ממרחב השיח, ניסיון המגיע לשיאו בהלכות הצניעות.

בהשראת השיח הביקורתי מתפתח בשנים האחרונות אקטיביזם פמיניסטי אורתודוקסי.³³ כתב-העת הציוני-דתי דעות (בהוצאת תנועת "נאמני תורה ועבודה") הקדיש גיליון לנושא "הגוף ביהדות ובחברה הדתית" (2009) וגיליון נוסף למקווה ולטבילה (2014). בשנים האחרונות נוצרו תוכניות חדשות להדרכת כלות, כאלטרנטיבה להדרכה הממסדית, המועברות על ידי מדריכות שהוכשרו במגוון גופים השייכים לגוונים השונים של האוכלוסייה הדתית בישראל.³⁴ מדריכות אלה עוסקות גם בהכוונה למיניות בריאה. צופיה גולדברג-מאלב חקרה את התוכנית הייחודית "עבודה שבגוף", המציעה סדנאות ולימודים לנשים דתיות ועוסקת במודעות ליחסי גוף-נפש, יחסי מין ועוד.³⁵ אחד השיעורים בתוכנית עוסק במידע אנטומי על גוף האישה וגוף הגבר, יחסי מין, גיל הבלות, חינוך ילדים למיניות בריאה והמפגש שבין ההלכה הנוגעת למחזוריות הגופנית של נשים ובין הנשים עצמן. מרכז יה"ל, הפועל בישראל מאז שנת 2012 והוקם על ידי מיכל פרינס והרב רפי אוסטרופ, נועד לשמש כתובת מרכזית לחינוך ויעוץ לחיי אישות ומיניות חיוביים לאור מקורות היהדות וההלכה. תופעת העיסוק המתחדש בגוף הנשי בעולם הדתי באה לידי ביטוי גם בהתפתחותן של קבוצות מחול, קונטקט, יוגה, תנועה וריקודי בטן עבור נשים דתיות.³⁶

על רקע השיח והאקטיביזם הפמיניסטי האורתודוקסי שהוצג לעיל, אפשר לטעון כי העיסוק הישיר בגוף ובמיניותו בקרב אמניות דתיות צעירות הוא שיח מתנגד, משדד מערכות וחרטני. גם אם לא תמיד הוא

מתכונן מתוך אמביציה פמיניסטית, בפועל, ובדומה לפרקטיקות הפמיניסטיות הרדיקליות מן העבר, הוא מציג דימויים של גופה של האישה כסובייקט שנוצר על ידי נשים, ולא כאובייקט הנדון מנקודת מבטם של גברים, כמקובל בשיח הרבני ההגמוני. מבחינה זו, גם העיסוק באוננות נשית שהופיע בעבודה של סניטקוף-לוטן מתנגד לשיח הרבני הקיים, שבו מיניותה של האישה מותנית בגבר, ולכן כאשר היא חורגת מההקשר הזה, היא נתפסת כשלילית.

שגיא ואנגלנדר עמדו על כך שבעולם הרבני רווחת תפיסה של מיניות האישה המותנית בגבר ולכן נתפסת כשלילית כשהיא חורגת מהקשר זה, למשל במקרים של אוננות ולסביות.³⁷ מכאן, שדימוי של מיניות נשית אוטונומית היוצא מהמרחב הדתי הוא בבחינת קריאת תיגר על השיח ההגמוני השליט בחברה זו. גם בכך דומה שיח זה לשיח הפמיניסטי הרדיקלי מהעבר, שקבל על ראיית האישה ככלי המתמלא רק בחסות הגבר, והציע ייצוגים חזותיים חדשים של הגוף הנשי כאלטרנטיבה לתיאור הפאלוצנטרי המקובל של האישה לאורך תולדות האמנות.³⁸ העיסוק הישיר של האמניות בגוף, בעירום ובמיניות מחזיר את הדיון הרווח בחברה הדתית בנשיות – דיון שכאמור, מפריד לא פעם בין האישה לגופה ומאיינן אותו – לשיח שמכוננות נשים, המערער על אתוס הצניעות המאיינן ומציב אותו רק אל מול תשוקותיו של הגבר.

העיסוק החדש והישיר בגוף ובמיניות שהוצג במאמר זה מתחבר ישירות לטיפול בגוף הנשי באמנות הפמיניסטית בשנות ה-70 של המאה ה-20. במסגרת השיח הפמיניסטי הרדיקלי, הוגות פמיניסטיות אחדות בחרו להדגיש את ייחודו של הגוף הנשי – לחגוג אותו, לטפח אותו ולראות בו אמצעי ביטוי וכלי להעצמת הנשיות.³⁹ בהתאמה, אמניות רבות עסקו בגוף באופן ישיר, בצורה שנתפסה במיינסטרים כפרובוקטיבית. במרחב הכולל של האמנות הפמיניסטית, תת-זרם אמנותי זה היה חדשני ומהפכני מבחינה רעיונית וצורנית, והוא נחשב לאחד משיאי הגל השני של הפמיניזם.⁴⁰

אלא שאמנות הגוף הפמיניסטית של שנות ה-70 זכתה לא פעם לביקורת. המבקרות טענו, בין השאר, שהעיסוק הישיר בגוף באמנות זו משכפל את תפיסת הגוף כמושא לחמדנות ועינוג גבריים.⁴¹ הדימויים החדשים של היוצרות האורתודוקסיות הצעירות שהוצגו כאן מתחברים לשיח הביקורתי הזה. אף שהן מציעות מבט ישיר על הגוף הנשי או הדהוד לאקט מיני אוטונומי (אוננות), אין מדובר במבט פורנוגרפי המכוון לעינוג המיני של הצופה. למעשה הוא חותר תחת האפשרות הזו; הדימויים אינם השתקפות של גוף חי, וגם הפרגמנטציה והקטיעה של הגוף בעבודות, ובאופן מובהק בעבודה קוסטה דחיותא ודומותיה, הופכות אותו מאובייקט מעורר תשוקה (ואגינה) לדימוי שמסמל את הדבר עצמו, אבל אינו מייצג אותו כאיבר חי ומושך. מבחינה זו היצירות מתחברות לשיח הרווח מאז שנות התשעים של המאה העשרים, כפי שתיארה אותו חוקרת התרבות אריאלה אזולאי: "[...] מיניות נטולת ארוטיות, מיניות שמחוץ למשחקי הסימון, שאבד לה הקשר עם עצמי בעל זהות ואחדות".⁴² הסתירה המובנית ביצוגי מיניות שאינם מיניים מאפשרת לאמניות להיחלץ מהבעייתיות הכפולה שביצור דימויים כאלה מנקודת המבט הביקורתית הפמיניסטית מחד גיסא, ובעולם הדתי מאידך גיסא.⁴³ מנקודת מבט פמיניסטית, אין כאן ייצוגים שיכולים לחפצן נשים ולהציגן רק כאובייקטים מעוררי תשוקה.⁴⁴ מהכיוון הדתי, ומאותה סיבה בדיוק, קשה לטעון שהייצוגים הללו הם דימויים "לא צנועים" המפריים את צווי ההלכה.

אחרית

רוב האמניות שהוצגו במאמר זה בחרו לקבל את הכשרתן האמנותית במוסדות מרכזיים לאמנות בישראל, ולא במוסדות דתיים. יחד עם זאת, התייחסותן הישירה לעולם הדתי עולה באופן ברור ולו מעצם העובדה שהן בחרו להשתתף ב"סטודיו משלך", שהוא פרויקט מגורי דתי מובהק. עובדה זו מקשרת אותן באופן ישיר לחברה הדתית, גם אם עבודותיהן עצמן אינן מתייחסות למרחב הדתי.

חוקרת האמנות הפמיניסטית טל דקל השתמשה בביטוי "קפיצה קוונטית" כדי לתאר את היחס בין האמנות הפמיניסטית בישראל לזו האמריקאית.⁴⁵ דקל טענה שהעיסוק הפמיניסטי החל בישראל באופן מובהק רק בשנות ה-90, באיחור מה ביחס לארה"ב – אך כאשר הופיע, פעל מנקודת המבט האופיינית לתקופה שבה נוצר. עובדה זו העמידה אותו בקו אחד עם השיח הפמיניסטי העדכני. בדומה, גם השיח הדתי החדש שהוצג כאן, אף שהוא לכאורה מאמץ בלא יודעין ובאיחור רב פרקטיקות וקונבנציות אמנותיות פמיניסטיות מן העבר, ראוי לבחינה מנקודת מבט של הזמן והמקום הייחודיים לו.

כפי שהראיתי במאמר זה, העבודות של חברות "סטודיו משלך" מייצגות שינוי משמעותי ורדיקלי בעולם הדתי. לכאורה הן מייצרות שיח אמנותי פמיניסטי המקביל לזה הרדיקלי מן העבר (אפילו עצם ההתאגדות לקבוצת יצירה של נשים מזכירה את הפרקטיקה הפמיניסטית שרווחה בקרב אמניות פמיניסטיות בארה"ב בשנות ה-70), אבל הן עושות זאת באיחור רב. בפועל הן שותלות את השיח מן העבר בהווה, תוך שהן מנכיחות אותו במיקום תרבותי מיוחד המתייחס גם לשיח הדתי וגם לשיח הפמיניסטי ולביקורת שהופנתה כנגדו בעבר.

פריצת גבולות הצניעות כפי שהיא נתפסת בתודעתן של אמניות "סטודיו משלך" עצמן אינה מתחברת לרוב לשיח של התנגדות כלל, ודאי לא לשיח ביקורתי או חתרני ביחס לעולם הדתי. גם הפמיניזם בכללו אינו תמיד נקודת התייחסות עבור האמניות הללו. פריצת הגבולות בעיניהן היא לרוב תשתית יסוד לעולם של יצירה, הנגזרת מעמדה של חופש הכרחי מרגע הכניסה לסטודיו.⁴⁶ ציפי מזרחי, יוזמת ומנהלת "סטודיו משלך", מספרת שהאמניות המשתתפות בפרויקט יוצרות אמנות נשית ואינטימית, אך אינן מכוונות לשיח ביקורתי, ולא פעם הן מצניעות את עובדת היותן דתיות.⁴⁷ מזרחי איפיינה את עיסוקן של האמניות כ"שימוש בייצוגים שאינם פרובוקטיביים או מתריסים, אלא פוסעים על התפר הדק שבין המוצנע לנועז".⁴⁸ לדבריה:

עבודות אלו אינן יוצאות מהמקום הפמיניסטי. הן אינן משקפות צורך בערעור וסתירה של מבנים חברתיים מסורתיים, דכאניים ככל שיהיו, ואינן מבקשות להעלות על נס דילמות של אי-שוויון והדרה. יש בהן עדינות ויופי פיוטי, ביטוי דק מן הדק של אמירות נשיות ייחודיות, שבהחלט ניתן לראות בהן קושי וגם מורכבות. אם קיים בהן ביטוי חתרני, הרי שהוא שקט, מפעפע, מרומז.⁴⁹

אם כן, נדמה שאפשר לראות בעשייתן של האמניות שנדונו במאמר זה "פמיניזם דה-פקטו", כפי שמכנה זאת מיסציאגנו.⁵⁰ אף כי הן אינן דו-משמעיות ביחס לדתיותן ונטועות עמוק במסורת, הן יוצרות יצירות החותרות תחת השיח הרבני הגברי השליט בחברה הדתית.

בשיח האמנות הישראלי, יצירתם של אמניות ואמנים דתיים נדונה לא פעם מתוך תפיסה סטריאוטיפית, ולכן היא מודרת לעתים קרובות מן השדה. חוקר האמנות והאוצר גדעון עפרת הגדיל לעשות כשהציג את היצירה הנוצרת מתוך העולמות הדתיים בישראל כנעדרת מימד של ביקורתיות. עפרת שאל:

האם לא נכון להכיר בעובדה שהאמנות היהודית החדשה נולדה ברגע הסרת הכיפה? [...] אין לי חלילה שום עניין בהסרת הכיפה בפועל, אלא רק בהסרה המושגית – ולו הזמנית, ולו החלקית – ברגע שבו אתה נכנס לסטודיו. בבחינת של כיפתך מעל ראשך כי המקום

אשר אתה עומד עליו לא אדמת קודש הוא!⁵¹

עפרת טען שהאמנות הנוצרת במרחב הדתי היא כמעט תמיד אמנות נחשלת:

אמנים שומרי מצוות [...] מאשרים ברובם אמנות שתכניה האמוניים והאידיאולוגיים מטביעים אותה בכיזה רדודה, אשר בינה לבין המורכבות הצורנית-תוכנית של 150 שנות האמנות המודרנית (שלא לומר הפוסט-מודרנית) אין ולא כלום.⁵²

יתרה מזאת, שועי תרבות מסיקים לא אחת כי יצירה אמנותית ביקורתית אינה אפשרית בתוך עולם היהדות הדתית. הסופר יורם קניוק, למשל, טען כי לא תיתכן שירה עכשווית ראויה ברוח היהדות הדתית, כיוון שהשירה מחייבת הבעה אותנטית של חוויה הנובעת מחופש פנימי, וכל הבעה שיש בה צד דתי תהיה תמיד מגויסת ומלאכותית.⁵³ תפיסה זו טבועה לא אחת בכתביה הישראלית ההגמונית, המייחסת לכותביה ולמושאייה הקנוניים והחילוניים תשעה קבין של סקרנות ביקורתית ומורכבות, ומגדירה את היצירה של האחר הדתי ככזו שכל עניינה הוא אֶשְׁרֹר צורות יהודיות מסורתיות. בכתבה שפורסמה בעיתון הארץ צוטט צקי רוזנפלד, בעלי גלריה רוזנפלד, מן המרכזיות בישראל, באומרו:

אמנות שמושגת [כך במקור] על ערכים דתיים היא נטולת חשיבה עצמאית. חוקי הדת לא מאפשרים למאמין לחרוג מהחוקים אותם הדת יוצרת, וזה הופך להיות אמנות מטעם. אלה לימודים שבסיכומם של דבר לא משתווים לפלורליזם, ליכולת לדבר על עירום נשי או על נטיות מיניות, דברים שהם חלק מהכלים שאמנים משתמשים בהם. אני לא אומר שדתיים לא צריכים לעשות אמנות. אבל הם נמצאים בסד נורא קשה.⁵⁴

אלא שבפועל, היצירה האמנותית בקרב תרבויות מסורתיות מציפה לא פעם נושאים המודרים מהשיח השליט של חברות אלה. חוקרת האמנות נגונה פאל הראתה כי אמנות נשים באפריקה מציעה כר נרחב לביטוי של רעיונות פמיניסטיים שאינם מקבלים ביטוי ציבורי מחוץ לעולם האמנות.⁵⁵ בעולם היהודי הדתי, הספרות, השירה והקולנוע עוסקים לא אחת בתכנים שהם בגדר טאבו בעולם זה.⁵⁶ דב שוורץ, חוקר מחשבת ישראל, טוען שדווקא העיסוק המטרים בגוף ובמיניות בתחומי היצירה בעולם הדתי (שירה, ספרות, קולנוע, טלוויזיה ומחול) הוא שאֶפְשֵׁר את התפתחותם של שיחים אחרים בתחום זה.⁵⁷ שוורץ אף טוען לזיקה עקיפה בין "היצירה האסתטית לפסיקת ההלכה" ומדגים את טענתו בהופעת דיונים הלכתיים ביחס ללהט"בים אחרי שהם תוארו ברומנים של כותבים דתיים.⁵⁸ אכן, כפי שהראיתי במאמר זה, עולם האמנות המתפתח בחברה הדתית בישראל, בעיקר בקרב נשים יוצרות, משמש גם הוא מוקד חתרני החושף נושאים שאינם נידונים בחברה זו בפרהסיה.

הערות

1. תודה לרחל פרץ על עריכת המאמר.
2. ראו: Amelia Jones, *Body Art/Performing the Subject* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1998); id., *Seeing Differently: A History and Theory of Identification and the Visual Arts* (Oxon: Routledge, 2012).
3. השימוש כאן במונח "התנגדות" הוא במובן שייחס לו הפילוסוף הצרפתי מישל פוקו, קרי, פעולה החותרת תחת המובן מאליו השקוף של השיח ההגמוני. ראו מישל פוקו, "הנאורות מהי", בתוך עזמי בשארה (עורך), *הנאורות – פרויקט שלא נשלם?* (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1997), 79–97.
4. ראו אלה שוחט, *הקולנוע הישראלי: מזרח/מערב והפוליטיקה של הייצוג* (רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2005), 22–24.
5. ראו למשל גיל קלנר, "הנתון המדאיג: 40,000 רווקים ורווקות במגזר הדתי", *סרוגים*, חדשות, 24.12.2012, נדלה ב-8.5.2017, <http://www.srugim.co.il/39652-הד-במגזר-רווקים-ורווקות>.
6. אורנה אוריין, *דם גופך: דם באמנות הבזות של נשים בשנות ה-70 וה-80* (תל אביב: רסלינג, 2013).
7. ראו דוד שפרבר, "'המוקצה': נידה, טומאה וטהרה באמנות יהודית פמיניסטית", בתוך *קטלוג התערוכה מטרוניחא: אמנות יהודית פמיניסטית* (ירושלים ותל אביב: משכן לאמנות, עין חרוד, 2012), 87–110; הנ"ל, "'הבזות': נידה, טומאה וטהרה באמנות יהודית פמיניסטית", *היסטוריה ותיאוריה: הפרוטוקולים*, כתב-עת מקוון, בצלאל: המחלקה להיסטוריה ותיאוריה 22 (2011): נדלה ב-8.5.2017, <http://bezalel.secured.co.il/zope/home/he/1315639275/1315640429> המאמר הופיע גם באסופת המאמרים המודפסת: *פרוטוקולאזי*, בצלאל, המחלקה להיסטוריה ותיאוריה 4 (2012): 192–225.
8. אוריין, *דם גופך*, 17.
9. טל דקל, (מ)מוגדרות: אמנות והגות פמיניסטית (תל אביב: קו אדום/הקיבוץ המאוחד, 2013), 145–159.
10. בתחובת עם המחבר, 19.8.2013.
11. שם.
12. שם.
13. אלה ארזי, "מגזר ומגדר", *מקור ראשון*, מוסף שבת לתורה, הגות, ספרות ואמנות, 23.6.2011, נדלה ב-8.5.2017.
14. ראו: https://www.galerie-maisonneuve.com/perigot/ape_pipedream1.html.
15. דקל, (מ)מוגדרות, 51–72. וראו עוד: Joan Semmel & April Kingsley, "Sexual Imagery in Women's Art," *Woman's Art Journal* 1/1 (1980): 1–6; Miriam Schapiro & Faith Wilding, "Cunts/Quilts/Consciousness," *Heresies* 24/1 (1989): 6–17.

16. דקל, (מ)מוגדרות, 52.
17. בתכתובת עם המחבר, 19.8.2013. הביטוי לקוח מעולמות הקבלה והחסידות, שהציגו את המנהיג "הצדיק" כצינור לשפע אלוהי וכישות המחברת בין עליונים לתחתונים, כלומר בין שמים לארץ.
18. Jennie Klein, "Goddess: Feminist Art and Spirituality in the 1970s," *Feminist Studies* 35/3 (2009): 575-602.
19. Thomas W. Laqueur, *Solitary Sex: A Cultural History of Masturbation* (New York: Zone Books, 2004), 400-420.
20. עמליה זיו, "בין סחורות מיניות לסובייקטים מיניים: המחלוקת הפמיניסטית על פורנוגרפיה", *תיאוריה וביקורת* 25 (2004): 188-185.
21. דקל, (מ)מוגדרות, 53-52.
22. "וידאו ארט של נעמה לוטן, *YouTube*", נדלה ב־11.6.2017, <https://www.youtube.com/watch?v=jcp5wzezrw>.
23. ראו על כך בהרחבה אצל שוחט, *הקולנוע הישראלי*, 22-24.
24. זהבית גרוס, "היכן 'ממוקמת' הזהות הנשית של בנות הציונות הדתית?", "בתוך להיות אשה יהודייה: דברי הכנס הבינלאומי השני 'אשה ויהדותה'", עורכת: מרגלית שילה, ירושלים: קולך - פורום נשים דתיות והוצאת אורים, 2006, 288-308. וראו עוד בהרחבה זהבית גרוס, "התבנית הנשית הנאלמת של בוגרות החינוך הממלכתי-דתי בישראל", *תרבות דמוקרטית* 10 (2006): 97-133.
25. ברוריה סמט, "תפיסות מחנכים דתיים בנושא 'חינוך לחיי משפחה'" (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 2005); מיכל פרינס, "התמודדות נשים דתיות לאומיות עם מיניות וגוף לאחר החתונה" (עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת בר־אילן, 2011).
26. גרוס, "היכן 'ממוקמת' הזהות הנשית", 299.
27. משה הלברטל, "על קדושה וגבולות הייצוג האמנותי והלשוני", "בתוך גבולות של קדושה: בחברה בהגות ובאמנות, עורכים: אמילי בילסקי ואביגדור שנאן (ירושלים: קרן עדי להבעה יהודית באמנות ובעיצוב והוצאת כתר, 2003), 30-34.
28. אליק מישורי, "מעורין זה בזה: על סדרת רישומי הכרובים של מרים גמבורד", "היסטוריה ותיאוריה: הפרוטוקולים", כתב-עת מקוון, בצלאל: המחלקה להיסטוריה ותיאוריה 28 (2013): פסקה 9, <http://bezalel.secured.co.il/zoep/home/he/1373175139/1374083735>.
29. ראו למשל אילנה סטוקמן, "הכל אודות סנטימטר של עור: הגוף הנשי ורטוריקת הצניעות בהבניית זהותן של בנות דתיות", "בתוך להיות אשה יהודייה: דברי הכנס הבינלאומי הרביעי 'אשה ויהדותה'", עורכת: טובה כהן (ירושלים: קולך - פורום נשים דתיות, 2007), 237-247.
30. טובה הרטמן, "כיסוי וגילוי באשה", *דעות* 17 (2003): 6-11; Tova Hartman, *Feminism Encounters Traditional Judaism: Resistance and Accommodation* (Waltham: Brandeis University, 2007), 45-61.
31. אבי שגיא ויקיר אנגלנדר, *גוף ומיניות בשיח הציוני-דתי החדש* (ירושלים: מכון הרטמן והוצאת כתר, 2013), 161.

32. ראו גם מרילין יאלום, *תולדות הרעיה: מעמד האשה הנשואה מימי קדם ועד ימינו*, תרגום: אירית מילר (אור יהודה: הוצאת כנרת ואחרים, 2005), 210-169.
33. על שיח המיניות המתחדש בעולם הדתי ראו אריאל הורוביץ, "מיניות בחברה הדתית: אם לא נשאל, איך נדע?", *הארץ*, *תרבות יהודית-ישראלית מקורית, בחסות בית אבי חי*, ללא ציון תאריך, נדלה ב-8.5.2017, <http://www.haaretz.co.il/labels/avi-chai/1.2382293>.
34. נעמי וולפסון, "ילקראת כלה לכו ונלכה" - דגשים בהדרכת כלות, "בתוך להיות אשה יהודייה: דברי הכנס הבינלאומי "אשה ויהדותה", עורכת: טובה כהן (ירושלים: קולך - פורום נשים דתיות, 2009), 154-143.
35. צופיה מאלב-גולדברג, "יְשָׁכְנֵנִי בְּתוֹכְךָ: נפש וגוף בתפיסה המתחדשת של נשים ציוניות-דתיות" (עבודת גמר לתואר שני, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2013).
36. ראו צופיה מאלב, "אדם כנפש חיה", *מקור ראשון*, מוסף "שבת" לתורה, הגות, ספרות ואמנות, 16.8.2013, נדלה ב-8.5.2017, <https://musaf-shabbat.com/2013/08/16/אדם-כנפש-חיה-צופיה-מאלב/>.
37. שגיא ואנגלנדר, *גוף ומיניות*, 88.
38. Catherine A. Mackinnon, "Feminism, Marxism, Method and the State: An Agenda .for Theory," *Signs: Journal of Women and Culture and Society* 7.3 (1982): 555.
39. דקל, (מ)מוגדרות, 17-14.
40. שם, 3.
41. שם, 109-108.
42. בתוך תמי כץ-פרימן, "הקדמה", *קטלוג התערוכה מטא-סקס 94: זהות, גוף ומיניות* (משכן לאמנות, עין חרוד, ומוזיאון בת ים, 1994), 148, הערה 3.
43. טיעונים פמיניסטיים פוסט-מודרניים המתנגדים לרוח האנטי-פורנוגרפית שרווחה בשיח הפמיניסטי בעבר מדגישים דווקא את ההדרה של נשים משיח המיניות. את הטיעון האנטי-פורנוגרפי הם רואים כנשען על הבחנות דיכוטומיות פשוטות בין הנשי לגברי, כאשר הגברי נתפס רק כטורף מיני. ראו עמליה זיו, *מחשבות מיניות: תיאוריה קווירית, פורנוגרפיה והפוליטיקה של המיניות* (תל אביב: רסלינג, 2013), 185.
44. מנקודת מבט רדיקלית, ההוגה הפמיניסטית פגי פלאן מציעה להימנע לחלוטין מייצוגים מיניים נשיים, כדי לייצר צורות חדשות של ייצוגים שלא יהיו כפופות למבט הגברי החודר. ראו: Peggy Phelan, "Feminist Theory, Poststructuralism and Performance," in *A Sourcebook of Feminist Theatre and Performance*, ed. Carol Martin (London: Routledge, 1996), 179.
45. Tal Dekel, "From First-Wave to Third-Wave Feminist Art in Israel: A Quantum Leap," *Israel Studies* 16.1 (2011): 149-178.
46. תפיסה מעין זו רווחת מאוד בהגות הניאו-חסידיית והדתית הפוסט-מודרנית, למשל אצל שג"ר (שמעון גרשון רוזנברג, 2007-1949), מי שהיה ראש ישיבת שיח-יצחק שבאפרת, ומנחם פרומן (1945-2013), מי שהיה רבה של ההתנחלות תקוע. עשייה אמנותית מתחברת בשיח הניאו-חסידי לתביעה לחופש מוחלט, שהיא אחד ממאפייניו של הזרם הזה. הרב רא"ם הכהן, ראש ישיבת ההסדר עתניאל, שהיא אחת מהישיבות המובילות של הזרם הניאו-חסידי בציונות הדתית בישראל, עושה שימוש במונחים קבליים של "חלל

פנוי", "מקיפים" ו"עלמא דחירותא" כדי להציב את ה"יצירה ללא גבולות" כיסוד מוסד של העבודה הדתית. ראו דברי הרב רא"ם הכהן בסרטון שהפיקו תלמידי ישיבת עתניאל לרגל פתיחת "בית-מדרש יוצר" וגלריה שהם הקימו בקרוואן באזור הישיבה בחוץ "בית מדרש יוצר תשע"ה - ישיבת עתניאל", <https://www.youtube.com/watch?v=JJGunTC6tjA>, 16.12.2015, נדלה ב-8.5.2017, YouTube.

47. ציפי מזרחי, "הנשי הוא פוליטי - גוף, מיניות ופיריון בעבודת אמנות של אמניות צעירות דתיות", **ציפורה: כתב-עת לחינוך, הגות, עיצוב ואמנות עכשוויים** 1, מכללת אמונה, ירושלים (2012): 8.

48. שם.

49. שם.

50. Patricia S. Misciagno, *Rethinking Feminist Identification: The case for de facto feminism* (Westport: Greenwood P. Group, 1997).

51. גדעון עפרת, "האם מתחוללת 'מהפכת תרבות' אמנותית בקרב חובשי הכיפות הסרוגות'?", **כיוונים חדשים** 17 (2008): 139-150. המאמר פורסם גם בחוץ גדעון עפרת, **וושנינגטון חוצה את נהר הירדן** (ירושלים: הספרייה הציונית, 2008), 202-211.

52. עפרת, **וושנינגטון חוצה**, 207.

53. צוטט בחוץ דב ברקוביץ, "יצירה אמנותית ועבודת ה'", **צהר** ל"ד (תשרי, תשס"ט): 67.

54. שני ליטמן, "האם אפשר ליצור אמנות אמיתית כשצריך אישור מהרב", **הארץ, תרבות ואמנות**, 2.7.2015, נדלה ב-8.5.2017, <http://www.haaretz.co.il/gallery/art/.premium-1.2673608>.

55. N'Goné Fall, "Providing a Space of Freedom: Women Artist from Africa," *Global Feminisms: New Directions in Contemporary Art* (Cat.), (London & New York: Merrel & Brooklyn Museum, 2007), 71-78.

56. ראו לדוגמא טלי ברנר, "הפמיניזם הדתי: התחלות וכיוונים", בחוץ **קטלוג התערוכה מטרוניחא: אמנות יהודית פמיניסטית** (משכן לאמנות, עין חרוד, ירושלים ותל אביב, 2012), 66; שגיא ואנגלנדר, **גוף ומיניות**, 15; David Sperber, "Body and Sexuality in the Work of Modern Orthodox Women; 15," *Artists in Israel*, *Journal of Culture and Religion* 1.2 (2015): 17-39.

57. דב שוורץ, "קיצור תולדות המיניות בציונות הדתית: בעקבות ספרם של יקיר אנגלנדר ואבי שגיא, 'גוף ומיניות בשיח הציונידתי החדש'", **אקדמות** 29 (2014): 177-181.

58. שם, 177.

"Studio of Her Own":
Body and Sexuality in the Works
of Young Jewish Religious Women
Artists in Israel

David Sperber

Bar-Ilan University

A trend has emerged in recent years among young Jewish-religious female artists in Israel, of engaging with the body, "femininity", and even eroticism. The common denominator of the works discussed in the present paper – and of the phenomenon itself – is the rather explicit images of nudity, as well as representations or references of the female body. Such representations of nudity and even indirect references of it are considered taboo in mainstream Jewish religious society. This paper examines works by several young female artists, graduates of the "Bezalel Academy of Art and Design", Israel's most prestigious art college. All of them are participants in "Studio of Her Own", a Jerusalem-based project supporting young religious women artists. The paper analyzes several works by members of the group, adopting a theoretical and critical outlook at the resurgent Modern Orthodox discourse of sexuality and the body. The paper demonstrates how these works cross the boundaries of modesty as set out by Jewish tradition, thus becoming an act of opposition to hegemonic rabbinical attitudes toward women.

מזלזל

כתב עת לתלמידי מחקר
במדעי הרוח

עורכים:
אדם יודפת, שחר ליבנה, תמיר קרקסון

האוניברסיטה העברית בירושלים
THE HEBREW UNIVERSITY OF JERUSALEM

בית-ספר ניק, ניזוף ומורטון מנדל
ללימודים מתקדמים במדעי הרוח

מועצת המערכת:

פרופ' ישראל יובל – יו"ר, פרופ' זאב הרוי,
פרופ' אדוין סרוסי, פרופ' אילנה פרדס,
פרופ' מנואלה קונסוני

מזכיר המערכת: אביהר ורמן
עיצוב גרפי: רותם כהן-סואיה
עריכה לשונית: הדר פרי
בשער: קוסטא דחיותא 2,
נעמה סניטקוף-לוטן

<http://mandelschool.huji.ac.il/מוזה>
muza.journal@gmail.com

© 2017 כל הזכויות שמורות למערכת מוזה,
בית ספר מנדל ללימודים מתקדמים במדעי הרוח, האוניברסיטה
העברית בירושלים, ירושלים 91905

תוכן העניינים

5	פתח דבר	אדם יודפת שחר ליבנה תמיר קרקסון
7	על העיוורון: ספר איוב כמודל להארה רוחנית בסונטה התשע-עשרה של מילטון	מירי אבישר
23	מבוסס על סיפור אמיתי: היסטוריה ובדיה ביומן שנת המגפה של דניאל דפו	רודי קיסלר
40	תומס מור בברלין: התקבלותה של אוטופיה בגרמניה המודרנית	דניאל רוזנברג
56	עדכון חילוני-ציוני לצאינה וראינה: עיון בדרשותיו של דוד כהן	נטע שרם
73	סטודיו משלך: גוף ומיניות ביצירתן של אמניות אורתודוקסיות-מודרניות בישראל	דוד שפרבר
88	מעבר לבזות: הנידה באמנות העכשווית, דיון מגדרי-הלכתי	רוני צורף
104	תקצירים באנגלית	
109	שער באנגלית	